

PRØVEN

Mølleriet i Halsnæs

Moseligene fra 'De Onde Grave'

Classens Have

Støberen og Artilleripladsen

Aftentur til Søborg Kirke og Slot

En rundtur I Frederiksværk

Frederiksværkegnens
Historiske Forening

December 2022 - 19. årgang, nr. **71**

Frederiksværkegnens Historiske Forening

Formand

Gunnar Gade Midtiby, Frydsvej 8, 3300 Frederiksværk, Tlf. 2346 6008
formand@frvhistorie.dk

Næstformand

Leif Nielsen, Åhaven 2, Lejlighed 13, 3300 Frederiksværk,
Tlf: 4088 3537, mail@leif-nielsen.dk

Kasserer

Merete Rasmussen, Krudttårnsbakken st.tv, 3300 Frederiksværk,
Tlf. 3064 3033, kasserer@frvhistorie.dk

Bestyrelsesmedlemmer

Carl Ove Jensen, Store Havelsevej 92, 3310 Ølsted, Tlf. 4774 9335
Bente Winum, Melbyvej 39A, 3360 Liseleje, Tlf. 5089 2006
Niels J Willumsen, Store Havelsevej 26, 3310 Ølsted, Tlf. 2620 4431
Ole Jørgensen, Ole Jacobsvej 6, 3300 Frederiksværk, Tlf: 2163 2583

Suppleant

Peter Ahlburg, Karlsgavevej 48, 3300 Frederiksværk, Tlf. 4777 0146

Kontingent 2022

Personligt medlemskab 150,- kr. Husstandsmedlemskab 225,- kr.
Firmaer og institutioner 500,- kr. Firmaer (under 6 ansatte) 250,- kr.
Betalning via netbank: Reg.nr. 1551 kontonr. 3572519309 i Danske Bank.
Husk at anføre navn og adresse på indbetaler!

Redaktion

Ansvarshavende redaktion: Niels J Willumsen

Tryk: Halsnæs Avis Oplag: 450 ISBN: 1604-0678 Titel: Prøven

Foreningens e-mail: mail@frvhistorie.dk - Hjemmeside: www.frvhistorie.dk

Stof til næste **Prøven** bedes indsendt snarest. Vi tager forbehold for indlæg, som ikke nødvendigvis udtrykker foreningens holdning.

Generelt

Kommende arrangementer side 42

Artikler

Mølleriet i Halsnæs side 4

Moseligskranier fra De Onde Grave side 15

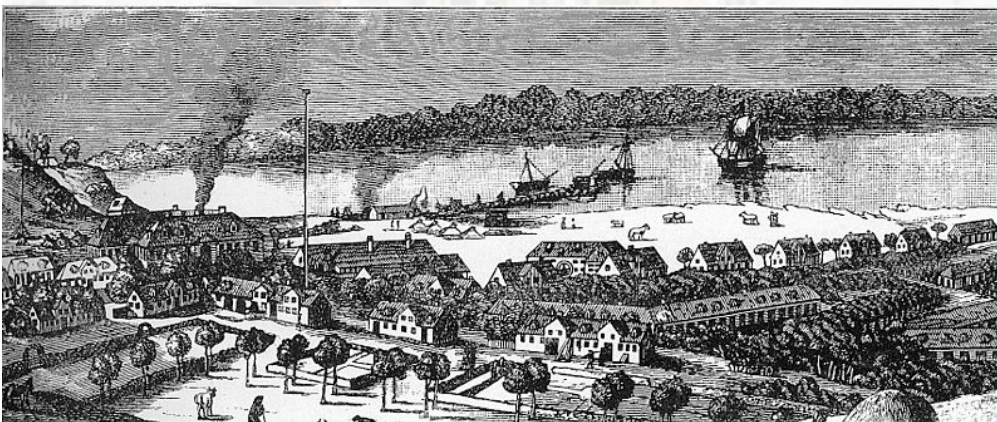
Om genfundet af kranierne side 22

Classens Have på Østerbro side 26

Støberen og Artilleripladsen side 33

Turen til Søborg Kirke og Slotsruin side 38

En rundtur i Frederiksværk side 40

Mølleriet i Halsnæs

Af Knud Erik Jensen

Indledning

De første beskrivelser, vi har af møller, stammer fra Grækenland omkring 300 f. Kr. Beskrivelserne er ikke særligt nøjagtige; men allerede omkring 25 f. Kr. udgiver romeren Vitruvius en så udførlig beskrivelse, at enhver ferm handyman vil kunne konstruere en mølle ud fra den.

Der skal imidlertid gå omkring 1000 år, før møllerne dukker op i Danmark. Ikke at møller har været ukendte for de danskere, der kom rundt i England og det sydlige Europa; men det var ikke en teknologi, man ofrede megen opmærksomhed på. Den mængde korn, man skulle bruge til grød eller brød, kunne man overkomme at forarbejde med håndkværn. (Det kan muligvis også have spillet en rolle, at dem der kom omkring var mændene, mens formaling af korn var kvindearbejde.)

Det er først med munkenes indtog,

vi får de første møller i Danmark. Brødfødningen af et helt kloster er trods alt noget af en opgave, og da de var velbevandrede i teknologien, valgte de selvfølgelig at lade møllerne klare det grove arbejde. De møller, de byggede, var først og fremmest til eget brug; men det var også et kærkomment tilskud til klostrenes økonomi at male for lægfolk. Men der går ikke så længe, før kongen og adelen finder ud af, at de lige så godt kan tage deres del af kagen og derfor gør mølleriet til et reguleret erhverv.

Nedenfor vil jeg forsøge at give et kortfattet overblik over, hvordan det har set ud med hensyn til møllerne i det, der stort set er den nuværende Halsnæs Kommune; men jeg vil tillade mig at stille mig overskrævs over Havelse Å.

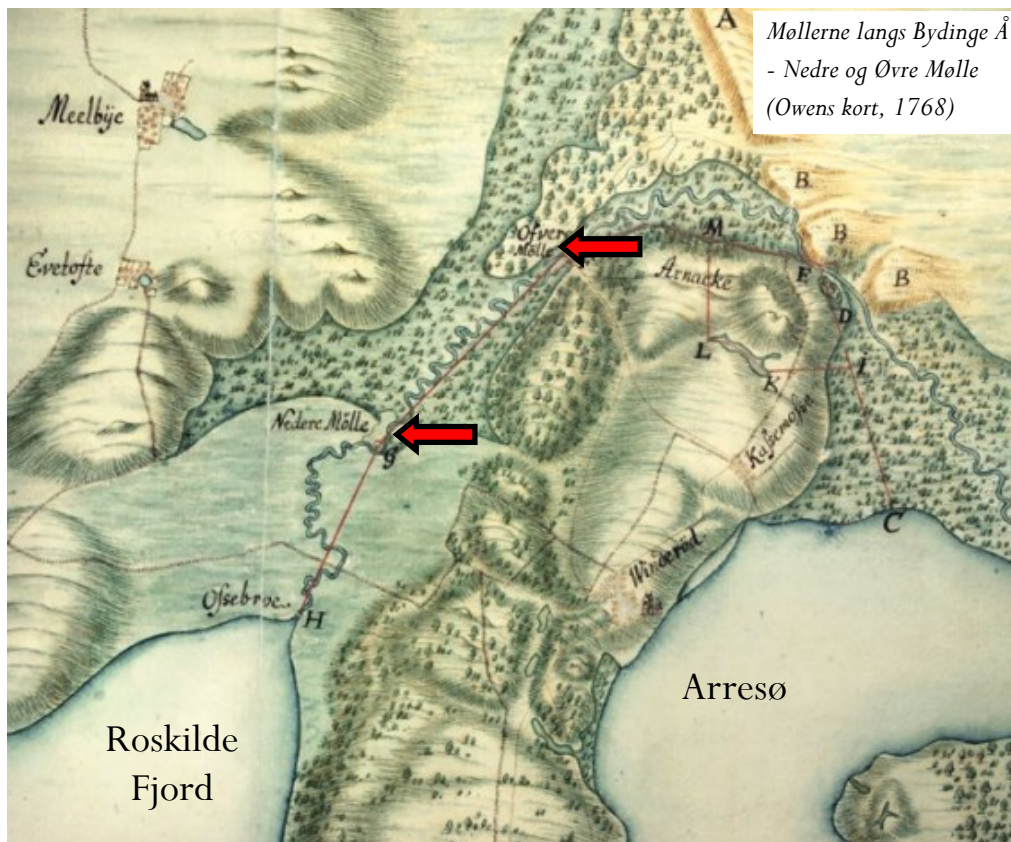
Jeg har udeladt en hel række møller, nemlig alle dem, der knytter sig til kanalen og byen i Frederiksværk.

Møller i middelalderen

Middelalderens dominerende mølle-type er vandmøllen. Vi skal helt frem til 1259, før vi har en omtale af en vindmølle (eller en vejmølle som den kaldtes) inden for det danske rige. Selvom jorden i vores område er mager, blev den alligevel dyrket; men jeg tror på, at de første møller i området først og fremmest blev lavet for klostrenes og overklassens skyld. Bønderne kunne sandsynligvis selv formale det mel, de skulle bruge til

husbehov. Og i øvrigt var møllenæringen på dette tidspunkt fri. Valdemar Atterdag skriver godt nok, at intet vand må løbe ud i havet uden at have gjort nytte; men opførelsen af en mølle var en bekostelig affære. Derfor har man sikkert kun oprettet møller på de steder, hvor de kunne forrente sig.

Den første mølle, jeg har kunnet finde vidnesbyrd om her i området, er en af møllerne langs Havelse Å, nemlig Strøllille Mølle. Den nævnes

første gang i en pavelig bulle fra 1241 og kort efter i et kongeligt brev fra 1242.

Det, at pavestolen interesserer sig for den, indikerer, at den har været knyttet til et af klostrene, og i dette tilfælde sandsynligvis Æbelholt.

De næste møller, der dukker op, er møllerne langs den daværende Bydinge Å. (Det nederste løb af denne å er i dag Arrenakke Å). Denne å afvandede i sin tid Arresø; så der må have været god strøm i den. Faktisk må afstrømningen fra søen have svaret til det, der i dag strømmer gennem kanalen i Frederiksværk; og det

har en kraft tæt på 4 gange så meget som Mølleåen nord for København.

Langs Bydinge Å lå der to møller, nemlig Øvre og Nedre Mølle. Øvre Mølle var placeret på kanten af Arrenakke ned mod det nuværende Møllevang, mens Nedre Mølle var placeret neden for Ramsbjerg i sommerhusbebyggelsen mellem Melby og Frederiksværk.

Øvre Mølle var også kendt som Grube Mølle. Jeg kan forestille mig, at det skyldes, at den har haft en såkaldt grube- eller skallekværn installeret. Nedre Mølle blev også kaldt Rolands Mølle, hvilket sandsynligvis

Møllerne langs det nedre løb af Havelse Å. (Wessels kort, 1768)

må relatere til en eller anden form for ejerskab eller forpagterforhold.

Begge møller omtales første gang 1397 i et dokument i Ældste Danske Arkivalier (ÆEDA) som henholdsvis Øffræbydinghæ og Næthræbydinghæ møllæ. Vandmøllerne vedbliver med at køre indtil tilsandingen af Bydinge Å medfører at vandmængden bliver for ringe. De er begge afsat på både Owens kort fra 1708 og Willars kort fra 1720.

Hvis vi vender blikket mod syd optræder der en del vandmøller langs Havelse Å. Man har ved arkæologiske udgravninger fundet rester af en vandmølle fra middelalderen ved Favrholm nær Hillerød; men langs åens nedre løb har vandmøllerne ligget tæt.

Ud over førnævnte Strøllille mølle lå der yderligere to vandmøller, nemlig Strø mølle og Store Hagelse mølle. Der er omtale af begge møller i 1550-erne i Kancelliets Registranter. Alle tre møller er registreret på Willars kort fra 1720.

I et enkelt dokument dukker der en vindmølle op. Det drejer sig om Torup Vejrmølle, som omtales i 1562 i forbindelse med et mageskifte mellem kongen og Niels Trolle. Det vides ikke nøjagtig, hvor den har

været placeret; men det er nærliggende at antage, at den må have befundet sig på Tømmerup-kanten på kongsgårdens jorder.

Møller under enevælden.

Hvor der tidligere i de fleste perioder i praksis havde været fri møllenæring, ophørte dette i forbindelse med indførelsen af enevælden. Centraliseringen af magten betød, at man måtte have styr på detaljerne. Administrationen blev udvidet og effektiviseret. Man sørgede for at tage hånd om alt, hvad der kunne være penge i; herunder også møllerne.

Derfor opstår begreberne mølletvang og mølletrang. Mølletvang betyder, at man ikke bare selv kan vælge, hvilken mølle man vil have sit korn malet i. Man må bruge den mølle, man er underlagt; og så længe man kan få sit korn malet, er der ikke noget at gøre ved det. Mølletrang indebærer, at hvis man kan godtgøre, at de eksisterende møller ikke kan følge med efterspørgselen, kan man få tilladelse til at opføre en ny mølle.

Det betyder ikke det store her i området. Man fortsætter med det antal møller, man havde. Der handles dog en del møller i perioden.

Bla. opkøber Classen nogle af møllerne.

Selvfølge sker der en stor udvidelse af antallet af vandmøller i forbindelse med opførelse af Friedrichs Waerck; men det er først og fremmest til brug ved fabrikationerne og får ingen indflydelse på hverdagen for de andre møller i lokalområdet.

Alligevel sker der lokalt en del inden for mølleriet i denne periode, idet vi får problemer med vandkraften. Bydinge Å bliver i store perioder for vandfattig på grund af sandflugt, og Havelse Å kommer senere til at lide under omlægningerne i landbruget. Men møllerne er jo sikret deres kundegrundlag gennem mølletvängen; så der er økonomisk grundlag for omlægninger af produktionen til vindmøller i stedet. Det betyder, at man i en periode nogle steder har både en vandmølle og en vindmølle ved siden af hinanden. Langs Bydinge Å vælger man at opføre en vindmølle ved Øvre Mølle. Men man vælger at bibeholde vandmøllen, så længe den er rentabel. Det samme gælder alle møllerne langs Havelse Å. Den eneste mølle, som fuldstændig bliver nedlagt, er Nedre Mølle.

Møller under demokratiet.

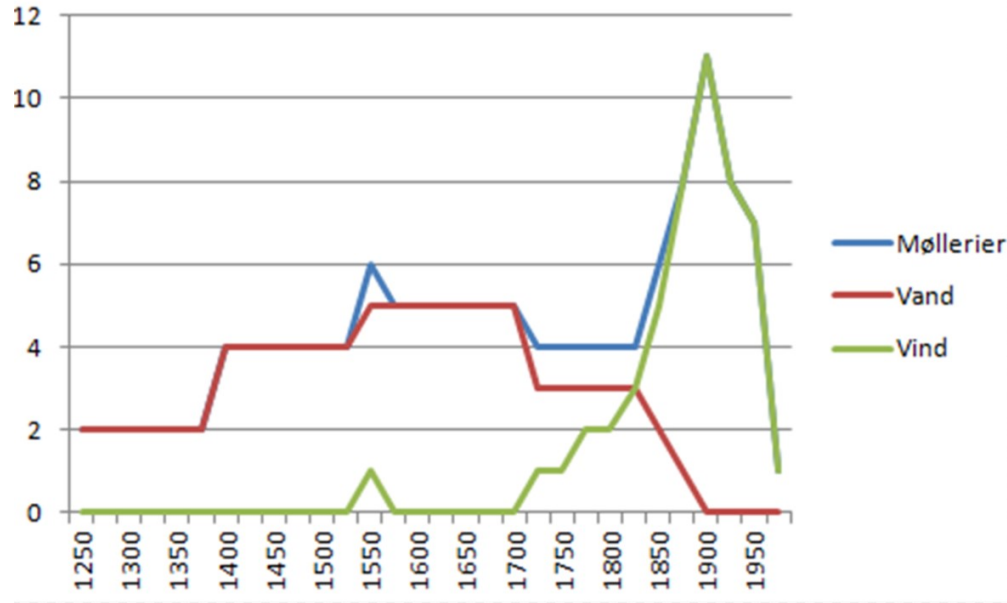
Med junigrundloven i 1849 kommer der nye boller på suppen. Staten skal ikke blande sig i alle sager, og et af de områder, man ikke længere syntes skulle reguleres, var mølleriet.

I 1852 vedtager Rigsdagen en lov om, at mølleriet i Danmark skal være frit. Alle og enhver kan nu bare bygge en mølle. Men man ved godt, at det er et økonomisk tungt område, man begiver sig ind i.

For samtidig med de gamle møllerrettigheder fulgte også nogle forpligtelser. Mølleren skulle sørge for ordentlige tilkørselsforhold, og han skulle sørge for, at man fik et "tåleligt ophold" mens man ventede (dvs. mad, øl og brændevin). Derfor udskød man lovens ikrafttræden til 1862.

Til gengæld går det så stærkt efter 1862. Især da vi kommer op i 1870-erne kommer der gang i møllebyggeriet. Boomet skyldes hovedsagelig omlægningerne i landbruget. Vi går fra at være et land, der først og fremmest eksporterede korn og kvæg til at være en griseproducerende nation. Så behovet for malet byg steg voldsomt. Også her i området ser vi et boom i antallet af møller. I perioden efter

Møller i Halsnæs (- Fr.værk)

Antal møller i Halsnæs, opgjort på 50-års interval. (Dampmøllen i Ølsted mangler desværre)

lovens indførelse stiger det fra 4 til 11 møller. Møllerne mæler selvfølgelig stadig mel; men det er en nicheproduktion. Melfremstillingen er på dette tidspunkt allerede overtaget af de store dampmøller i byerne, som kan levere en meget finere og mere ensartet kvalitet.

Udover Heegaards dampmølle i Frederiksværk er den eneste dampmølle, vi har haft i Halsnæs, Ølsted Dampmølle. I Kraks telefonbog for Sjælland kan man i 1913 se, at man kan ringe til møllen på tlf. 8.

Det første store slag mod møllerne kommer i starten af 1900-tallet med indførelsen af vindmotorer.

En vindmotor eller gårdmølle er en lille vindmølle, man kan installere til at drive små landbrugsmaskiner eller pumper; den kunne også drive en lille strømgenerator. Den var relativt billig at installere, idet det ofte var lokale smedemestre, der fremstillede den.

Møllerne så dem ikke umiddelbart som en trussel, fordi effekten er så lille; men der gik ikke lang tid, før møllersvendenes fagforening begyndte at snakke om, at møllertvangen burde genindføres, idet de

Vindmotorer i Halsnæs opgjort ud fra målebordsblad 1931. Hver gul firkant repræsenterer en vindmotor.

anførte, at vindmotorerne udgjorde en ubillig konkurrence, idet mange af bønderne blot fik malet deres korn på nærliggende gårde med vindmotor.

Det næste store slag er udbredelsen af elektriciteten. Man havde allerede fra 1906 haft et jævnstrøms elnet i den daværende Frederiksværk kommune; men det rakte stort set ikke ud over kommunegrænsen; men allerede i starten af 30-erne udbygger NESA deres moderne vekselstrøms-netværk til de omliggende sogne, hvilket bety-

der, at bønderne kan begynde at bruge effektive elmotorer.

Så fra 1930-erne begynder det at gå nedad for de lokale møller.

Det, man som møller havde tilbage, var en motor, som kun virkede, når vinden blæste: Den var godt nok billig i drift, men dyr i vedligehold. Man prøver mange steder at holde liv i møllen ved at installere maskineri til forskellige niche-produktioner som valser til havregryn eller benknusemøller til fremstilling af

kunstgødning.

Den mest almindelige løsning var at bygge et savværk til møllen. Det var først og fremmest brænde, man savede; men i Torpmagle installeres et savværk til opskæring af tømmer, og så vidt jeg kan finde ud af, er det den sidste vindmølle, der er i drift i lokalområdet, idet det kører op til midten af 1960-erne.

Men ideen om møller som motorer, dør jo ikke ud med nedlæggelsen af de maleriske vand- og vindmøller. Vi ved jo, at både vand og vind kan producere energi, som man kan sprede via strømledninger, og i Danmark kobler vi os tidligt på begge teknologier.

Allerede omkring år 1900 begynder man rundt omkring at lave små lokale strømanlæg baseret på vandkraft. (Turbinehuset fra det gamle DFJ er et sådant eksempel). Gennembruddet for vandkraftbaseret forsyning af strøm til Danmark kommer i 1921, hvor man indvier Tangeværket i Midtjylland. Det kører stadig og leverer en minimal del af den strøm, der bliver brugt i dagens Danmark. Men ved indvielsen producerede det trods alt ca. en tredjedel af al den

strøm, der blev brugt i Jylland.

Lokalt i Halsnæs får vandkraften aldrig nogen stor betydning for strømproduktionen. Ganske vist kobles Turbinehuset på EFFOs net, men det har aldrig været en væsentlig del af strømproduktionen.

Med hensyn til udnyttelse af vinden til produktion af strøm har Danmark fra starten været fremme i skoene. Det er ikke noget problem, at få en mølle til at trække en generator, der laver strøm; men vi vil jo gerne have en strømkilde, som er nogenlunde konstant, og det er vinden jo næsten aldrig, så man er nødt til at indbygge en reguleringsmekanisme i møllen, som gør at vi kan være sikre på, at vores motorer kører med nogenlunde konstant fart.

Det er højskolemanden Poul la Cour, som i 1891 opfinder kratostaten og dermed kan rejse den første brugbare generatormølle i Askov. Et par af hans elever viderefører hans arbejde, og det resulterer i, at man i 1957 kan opføre Gedsermøllen, der betegnes som alle moderne generatormøllers fader. Den erklæres urentabel allerede i 1962, men kører alligevel videre til 1967.

De to oliekriser i 1970 og 1973 bety-

der, at vedvarende energi pludselig bliver interessant, og i 1978 tages verdens på det tidspunkt største vindmølle, Tvindmøllen, i brug. Den præsenteres jo udadtil som et bevis på hvad "folket" kan præstere; men med hensyn til teknikken i møllen er det først og fremmest Risø, Vestas og et par andre vestjyske firmaer, der bør have æren, og det er faktisk møllen ved Tvind, der er startskuddet til den store udvikling, der er sket i dansk vindmølleindustri.

Den første generatormølle i Halsnæs opføres i midten af 90-erne som en andelsmølle af beboerne i økolandsbyen i Torup. Den har senere fået følgeskab af yderligere seks møller. Der vil nok ikke blive opført ret mange flere landbaserede møller her i området, idet der er rigtig mange hensyn til både bebyggelse og natur-

værdier, som sætter store begrænsninger. Så den store udbygning af vindenergi i kommunen ser ud til at ville ske ved Hesselø.

Afrunding

Ovenstående er en meget generel beskrivelse af mølleriets udvikling i Danmark og Halsnæs-området. Egentlig havde jeg forestillet mig, at jeg ville være kommet ind på alle de møller, jeg har kendskab til i området; men jeg kunne hurtigt se, at det ville blive alt for voldsomt. Derfor vil jeg i en senere artikel komme med en kortfattet beskrivelse om de enkelte møller. Og endelig vil jeg i en tredje artikel slutte af med en detaljeret beskrivelse af Melby Mølle og dens historie.

Havelse Mølle

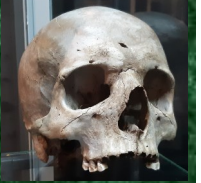
Øvre Mølle ved Frederiksværk 1900. Af Lorenz V. Hinrichsen (1865-1929)

Brederød mølle malet i 1918 af Fabritius Petersen

(Tak til Leif Nielsen for tilvejebringelse af de to ovenviste malerier)

De genkomne moselig fra "De Onde Grave"

Af museumsinspektør, Ph.D. Pernille Pantmann
Museum Nordsjælland

Mange gode fortællinger begynder med: "Der var engang..." og således vil jeg også begynde min.

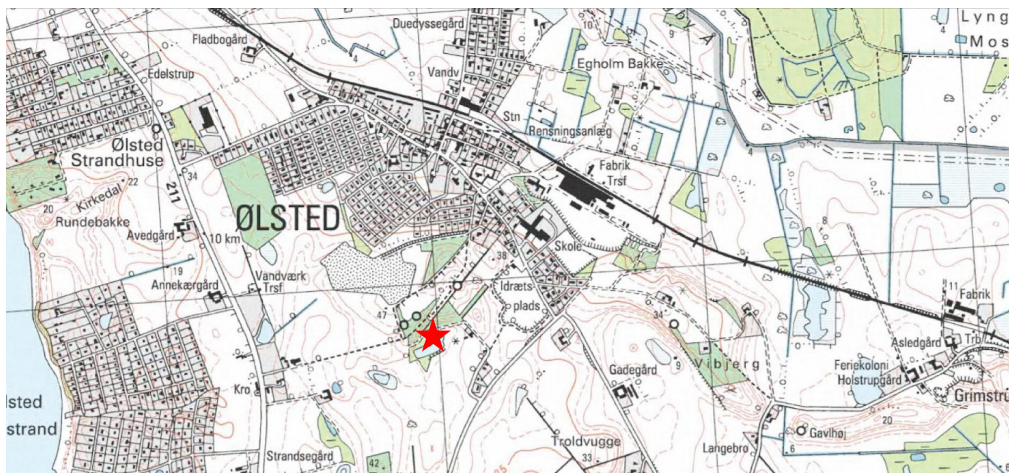
Der var engang en arkæolog, der gik og gravede og var stærkt optaget, da hendes telefon pludselig ringede. En mand præsenterede sig kort, hvorefter han sagde: "Jeg har to af dine kranier!"

Se, det er en sætning, der kan få pulsen op hos enhver arkæolog, og i særlig grad denne, som har en forkærlighed for kranier og andre menneskedele fra oldtiden. Arkæologen var forfatteren, og manden, der ringede, var Niels J Willumsen fra Frederiksværkegnens Historiske Forening. Før jeg går videre med den historie, må jeg imidlertid hellere begynde et andet sted.

Stednavnet *De Onde Grave*

I den sydlige del af Ølsted findes en lille mose, der lokalt går under navnet "De

Onde Grave", se figur 1. Da stednavnet ikke optræder på gamle kort eller i nævneværdig grad i skriftlige kilder, tyder det ikke på at være et officielt navn. Det betyder naturligvis også, at det er vanskeligt at påvise, hvornår det er opstået og af hvilken årsag. Dermed må man udlede, at der er tale om et navn, der er mundtlig overleveret i lokalbefolkningen. Men hvad betyder det? Udtrykket *ondt* i et stednavn kan forstås i betydningen dårlig, f.eks. dårlig bonitet (dyrkningsgrad). *Grav* behøver ikke at betyde en gravlæggelse af menneske, men kan betyde et hul ligesom i f.eks. grusgrav eller tørvegrav. I virkeligheden kunne *De Onde Grave* således være et udtryk for, at man lokalt har vidst, at der var et større hul uden stor værdi - altså, at tørven var uden stor værdi. Men man kan ikke udelukke, at det særprægede stednavn kan have rod i tidligere fund af skeletdele i mosehullet. Dette kan i den lokale

Figur 1. Den røde stjerne angiver beliggenheden af "De Onde Grave" ca. en halv km syd for Ølsted by.

folkeovertro være blevet til, at mosen var et forbandet sted, der krævede menneskeliv.

Ifølge Bent Jørgensen, afdelingen for navneforskning på Københavns Universitet, dukker navnet op én eneste gang i 1926. Det kunne tyde på, at stednavnet hverken er særlig gammelt eller officielt. Under alle omstændigheder er navnet dog tillukkende, ikke mindst set i lyset af de spændende fund, der knytter sig til mosehullet.

Arkæologisk set ligger mosehullet i et landskabsmæssigt interessant område med fund fra hele oldtiden. Af synlige fortidsminder skal især fremhæves de mange gravhøje - ifølge gamle kort har der været endnu flere, end vi kan se i

dag. På ældre kort kan man se, at der har været vådområder i forbindelse med den nuværende Arresø helt ind mod Ølsted. Og i området omkring landsbyerne, Ølsted, Grimstrup, Lille Havelse og Store Havelse, er der adskillige bosættelsesspor fra alle oldtidens perioder. Dertil kommer, at mosehullet *De Onde Grave* ligger for foden af et område, hvor der oprindeligt har ligget en større klynge af sten- og bronzealdergrave. Hovedparten af disse er dog for længst pløjet væk. Der er flere fund i området, der viser, at den kultiske aktivitet har været omfattende, ikke fordi dette område har været specielt, men fordi kultiske handlinger var en integreret del af hverdagen igennem hele oldtiden, således også i denne egn, hvor mosehullerne er rige på fund.

Blandt fundene er f.eks. parvise økser og en stenkølle fra stenalderen, en edsring af guld fra bronzealderen (figur 2) og lerkar fra jernalderen.

Figur 2. Edsring fra bronzealderen. Foto Philip Nørgaard

Tørvegravninger og oldsager

Mange af de mosehuller, der præger landskabet i Nordsjælland, har været udsat for tørvegravninger, hvilket fik en opblomstring i besættelsesårene, således også *De Onde Grave*. Hans Ove Nielsen, som i mange år var en ivrig amatørarkæolog og dybt involveret i museums- og foreningsarbejde fortalte mig om dette spændende sted. Han var født og opvokset i Ølsted og var meget tidligt interesseret i oldtiden. Som dreng var han stærkt optaget af tørvegravningen i *De Onde Grave*, og han fik da også en flintøkse, som var gået i stykker under tørvearbejdet (figur 3). Da han i 2011 indleverede denne økse til det daværende Folkemuseum i

Figur 3. Økse fra De Onde Grave fra Hans Ove Nielsen

Hillerød, senere Museum Nordsjælland, fortalte han om *De Onde Grave*. Iflg. ham blev der i besættelsestidens senere år gravet tørv i mosen, hvor flere deltog. Han mente bestemt, at den daværende ejer af Kildemosegård var involveret, samt dennes svigersøn og en lokal arbejdsmand, der gik under navnet Mose-Jens. Senere fik jeg, og museet, et fotografi forærende af barnebarnet til Kildemosegårds ejer (figur 4). På billedet sidder hendes far og Mose-Jens på en arbejdsvogn med hver deres menneskekranie samt et oksekranie ved siden. Motivet stemte fint overens med Hans Ove Nielsens fortælling om, at tørvearbejdet havde afsløret indtil flere menneskekranier, ca 6-8 stykker. Hertil adskillige dyrekranier og måske også andre knogler. Endelig skulle der være kommet nogle ravperler og flintegenstande for dagen.

Figur 4. Edmund Jensen til højre og Jens Olsen alias Mose-Jens til venstre med to menneskekranier. Yderst til højre på tørveælteren ligger et oksekranium.

Museet havde ingen fund herfra, men omvendt fandtes museet heller ikke på dette tidspunkt. Derfor blev arkiverne på Nationalmuseet afsøgt, men her var udelukkende omtalt en enkelt ravperle fra bondestenalderen, dog fremgik det af arkivalierne, at der var fundet mindst seks menneskeskeletter. Iflg. Hans Ove Niensens forklaring, som blev støttet af ejeren af fotografiet, skulle kranierne være fordelt lokalt imellem Kildemosegårds ejer, Ølsteds præst og skolesamlingerne på Ølsted og Kregme skoler, og måske et par stykker mere.

Det lyder umiddelbart uetisk i vores moderne ører at behandle menneskedele på denne måde, men det var meget almindeligt, at man ikke havde den store museale kontakt på den tid. Det var ikke alt, som museerne var bekendt med, og der blev gravet meget ihærdigt i tørvemoserne, ikke mindst i besættelsesårene. Det er da også i denne periode, at man havde talemåden: at tørvten bestod af en tredjedel brændbart materiale, en tredjedel askestof og en tredjedel oldsager. Og selvom det er en overdrivelse, er der ingen tvivl om, at der er gået mange genstande og oplysninger tabt i denne tid.

Moser i oldtiden

De manglende informationer om fundene i forbindelse med tørvegravningen betyder, at vi i dag ikke kan sige meget om funktionen af denne mose. De senere år har især Museum Nordsjælland udgravet mange tidligere moser i forbindelse med en lang række projekter i hele Nordsjælland, og det står nu klart, at den tidligere opfattelse af, at moserne var fjerne og skumle steder brugt til kultiske formål langt fra er hele sandheden. For i Nordsjælland, hvor moser var en væsentlig del af landskabet, boede man nær ved dem igennem mange perioder af oldtiden, fordi moserne supplerede med mange råvarer og gode livsbetingelser. Her kunne man få tørv til brændsel, myremalm til jernfremstilling, vand og græsningsarealer til dyrene, og tagrør til tagene. I øvrigt anvendte man også moserne til at skille sig af med sit affald fra bopladserne. Moserne var altså langt fra kun brugt til kultiske formål. Men i tilfældet med *De Onde Grave* er det vanskeligt helt at få klarhed over hvilken funktion mosen havde, fordi vi mangler en lang række oplysninger.

Baseret på flintøksen, som Hans Ove Nielsen indleverede, og den lille

økseformede ravperle, som blev indleveret til Nationalmuseet, ved vi med sikkerhed, at mosen blev anvendt i bondestenalderen. Øksen er af en såkaldt tyndnakket type og er fint glatslebet på de to brede sider. Efterfølgende er den blevet ophugget og slebet på ny, hvilket antageligt er sket nogle århundreder senere, end da den først blev produceret, da den ligner et forsøg på en senere tids type. Øksens særprægede udseende resulterer imidlertid i, at den ikke kan typebestemmes og dermed findateres. Men den kan overordnet dateres til den periode af bondestenalder, som kaldes tragtbægerkultur, der i runde tal strækker sig fra 3.900 – 2.800 f.Kr. Flintøksens flotte patina, den karakteristiske brungule farve, vidner om øksens ophold i mosen.

Ravperlen er, ligesom flintøksen, dateret til tragtbægerkulturen. Der findes mange økseformede ravperler rundt om i landet. Og fordi de ofte indgår i mosefund, er de almindeligvis opfattet som kultiske genstande. Men som allerede nævnt er moserne ikke automatisk at regne for kultsteder, og derfor kan vi ikke sige noget om fundet, når de nærmere fundomstændigheder ikke kendes. Men det er sandt

så langt som til, at det våde element i alle perioder af oldtiden spillede en rolle i de kultiske aktiviteter, men omvendt blev vådområderne også anvendt til andre ting.

Og det bliver jo så interessant, når vi vender tilbage til menneskekraniernes.

Menneskeofringer?

For hvordan skal vi forstå deres tilstedeværelse? Var de et udtryk for offerskik og betyder det menneskeofre? I Danmark er forhistoriske ofringer af mennesker ikke noget ukendt fænomen. Omvendt kan man ikke med sikkerhed sige, at alle fund af menneskeknogler i moser vidner om menneskeofre. For det første er der en faglig diskussion af hvad et menneskeoffer egentlig betyder. Det er min personlige opfattelse, at menneskeofre er ensbetydende med et drab af et menneske med henblik på omgående ofring, dermed indgår drabet som en væsentlig del af handlingen. Dertil kommer andre offerhandlinger, hvor man kan have ofret menneskedele, som man har fjernet fra grave, for at lade dem indgå i en anden handling. I dette tilfælde kunne der være tale om en slags forfædrekult, hvor man ville ære en for længst afdød slægtning ved at

lade ham eller hende indgå i et offer.

Og endelig er der fund af menneskedele som hverken skal opfattes som grave eller ofre, men som indgår i fund, som man ellers ville kalde affald. Det virker på os i dag som et rystende forhold at betragte menneskedele som affald, men det gør menneskeofre på den anden side også. Her må man blot erindre, at der er tale om helt andre kulturer og tider med andre skikke og etiske retningslinjer.

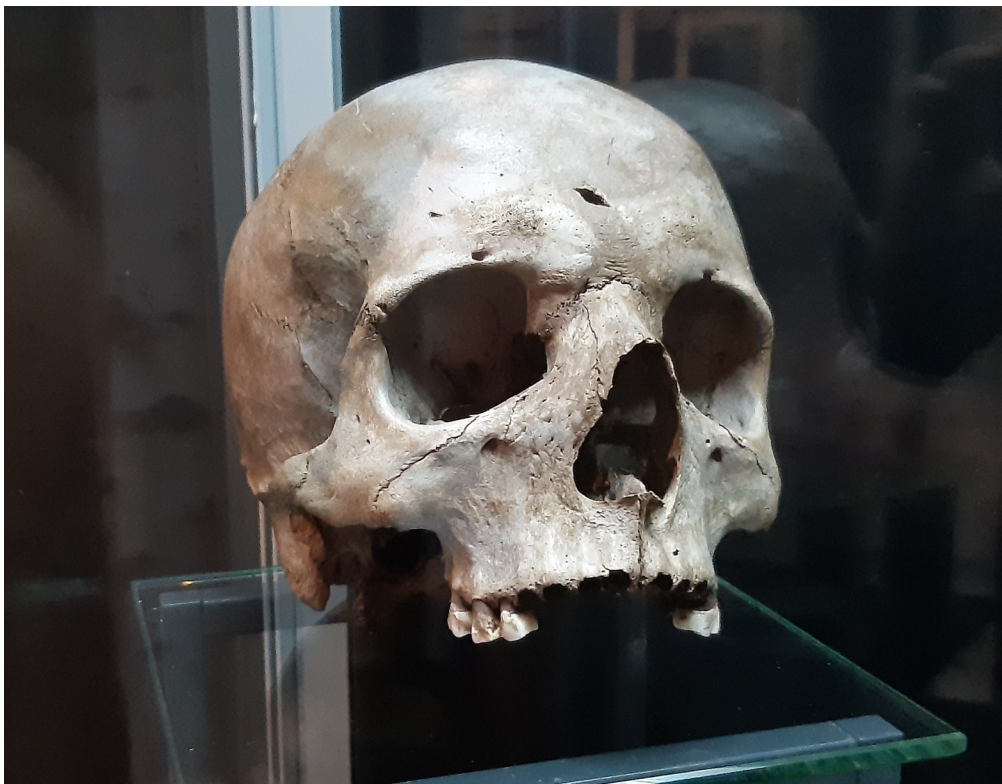
Mange kender Tollundmanden og Grauballemanden, som begge stammer fra jernalderen. Men der findes også et større indslag, der er daterede til bondestenalderen. De to førstnævnte er særligt berømte bl.a. pga. deres fantastiske bevaringsgrad, der skyldes PH-værdien i de jyske højmoser. På Sjælland er PH-værdien lavere, og derfor bliver ligene kun bevarede som skelletter.

Og nu vender vi tilbage til telefonopkaldet med beskeden om de to kranier. For i 2018 havde jeg skrevet en kort historie til tidsskriftet *Skalk* om *De Onde Grave*, hvor jeg ønskede mig oplysninger om disse kranier. Denne opfordring blev taget meget bogstaveligt af Niels J Willumsen, der

således tog udfordringen op. Han havde tilsyneladende to kranier liggende, som efter alt at dømme må være de to, der blev overdraget til skolesamlingen på Ølsted Skole. Niels overlod Museum Nordsjælland de to kranier med ønsket om, at de ville blive bragt i spil i det museale arbejde (figur 5).

Hvad så nu?

Kranierne er en fantastisk gave som forpligter. Det er klart, at det største ønske er at få disse kranier dateret. For det er naturligvis spændende at afklare, om kranierne er samtidige med de øvrige fund, eller om de har en anden datering, der vidner om et gentagen brug af mosen, som vi ind imellem ser det. Kulstof 14-dateringer er dyre, men som jeg allerede fortalte Niels dengang, havde jeg planer om at søsætte et projekt om de nordsjællandske moselig, som jeg ville lade disse indgå i. Og jeg håbede endda, at historien om lokal opbakning til sådan et projekt ville hjælpe. Og i midten af september i år fik jeg besked om, at mit projekt om de nordsjællandske moselig er blevet godkendt, idet jeg har modtaget midler fra Kulturministeriets forskningspulje til et projekt af 1½ års varighed. Det betyder at

Figur 5. Det mest velbevarede af to genfundne kranier fra "De Onde Grave" på udstilling i Elværket i Hillerød.

vi nu har en reel mulighed for at komme videre med dette spørgsmål. Dertil kommer også, at det ene kranie igennem det sidste 1½ år har været udstillet i Hillerød.

Som den sidste lille krølle på kroniken om *De Onde Grave* i denne omgang er, at vi i slutningen af september i år forestod en lille forundersøgelse på Niels Willumsens jord ned mod mosen. Årsagen var etableringen af et jordvarmeanlæg,

og museet bekostede selv undersøgelsen i håbet om, at vi kunne lokalisere nogle fund, der kunne gøre os klogere på *De Onde Grave*. Bortset fra nogle enkelte dyrekogler var undersøgelsen dog desværre resultatløs. Det håber vi ikke også gælder kulstof 14 prøverne af kranierne, når de bliver iværksat. Jeg skal i givet fald nok returnere med en lille opdatering her i bladet.

Historien om genfundet af de forsvundne kranier fra 'De Onde Grave'

Af Niels J Willumsen

En anekdotisk beretning om genfundet af menneskekranierne fra De Onde Grave i Ølsted.

I begyndelsen af 1960'erne stod der i et hjørne af biologilokalet i Ølsted Sogneskole et glasskab, hvori der blandt udstoppeede fugle, kasser med sommerfugle og andre naturhistoriske rariteter lå nogle gamle mørkebrune menneskekranier og -kugler.

Glasskabets indhold var en lille smule

Det mest intakte kranium fotograferet på fundstedet, De Onde Grave

gådefuldt og uhyggeligt. Vi elever i første klasse fik at vide, at de var fundet i mosehullet 'De Onde Grave', knap en kilometer syd for Ølsted by, da man gravede tørv under Anden Verdenskrig - blot 15-20 år tidligere. Årsagen til kraniernes mørke farve tillagdes århundreders ophold i mosen.

Men hvad var deres historie?

Var det rester efter svenske soldater, der druknede her i 1650'erne, som én teori lød på? Eller var der tale om rester af henrettede personer fra et rettersted på den nærliggende Rakenhøj? Eller var det flere tusinde år gamle rester efter menneskeofringer i sten- eller bronzealderen? Eller.....?

Ingen kendte svaret på dette spørgsmål.

Nu ligger det sådan, at 'De Onde Grave' ligger på vores matrikel. Tidligere et tørveholdigt engdrag; i dag en idyllisk

De to genfundne menneskekranier

lille sø, omkranset af rørskov, eng og løvskov. Her finder man i dag både fiskehejrer, blishøns, grågæs, grønbenede rørhøner, nattegal og isfugl – for blot at nævne nogle fuglearter.

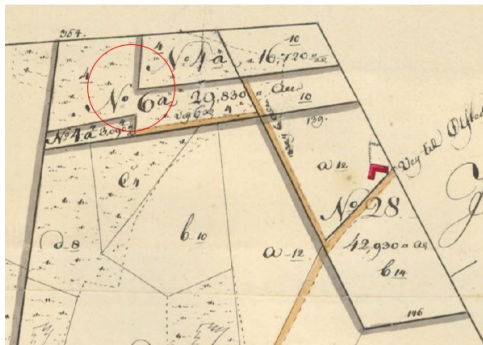
Mine forældre købte ejendommen 'Flækkehøj' i 1950. Under krigen 1940-45 havde man gravet tørv i mosen, og det var altså hér, man havde fundet de famøse kranier. Tømremester og landbohistoriker Carl Ove Jensen (bestyrelsesmedlem i Frederiksværkegnens Historiske Forening) erindrer, at han på sin skolevej så 5-10 kranier sat til skue på taget af det lille pumpehus, der husede pumpemateriellet ved søen.

Derfor vakte disse kranier den gang i 1960-erne naturligvis umiddelbart en vis interesse for mig – en 7-årig folkeskoleelev. Men kranierne gik i glemmebogen - og årtierne gik.....

Jeg havde næsten glemt alt om kranierne i Ølsted Folkeskole indtil den nu pensionerede skolelærer, Knud Bech, i 2012 (eller deromkring) henvendte sig til mig og fortalte, at han under en oprydning på skolen var stødt på nogle gamle menneskekranier, som angiveligt var fundet i vores mose, 'De onde Grave'. Han spurgte om jeg var interesseret i at overtage dem – 'ellers ville de nok blive smidt ud'. Jeg svarede et lidt forbeholdent 'måske' – jeg kunne ikke dengang lige se, hvad jeg lige skulle bruge disse kranier til.

Tiden gik, jeg fik aldrig hentet kranierne – og vi, Knud og jeg, glemte begge alt om sagen.

I april 2020 udgav museumsinspektør ved Museum Nordsjælland, Pernille

Gammelt matrikelkort tegnet i 1813. Den røde cirkel angiver beliggenheden af De Onde Grave. Dengang var der ingen sø, men fugtige engdrag.

Pantmann højst overraskende en lille interessant artikel i tidsskriftet Skalk om nogle oldtidsfund på Nationalmuseet, som stammede fra en lokalitet ved navn 'De Onde Grave'. Hendes opmærksomhed var blevet vakt af det usædvanlige og noget makabre stednavn. Ifølge hendes undersøgelser var der fundet et antal genstande fra sten- og bronzevalderen på lokaliteten.

Jeg blev gjort opmærksom på artiklen af den daværende formand for Frederiksværkegnens Historiske Forening, Henning Petersen. I artiklen beskriver Pernille fundet af et antal kranier, og hun har endda opstøvet et gammelt foto, der viser to tørvarbejdere i 1940'erne med et par menneskekranier samt et oksekranium. Pernille konkluderede efter mange forgæves forespørgsler i lokalområdet, at kranierne måtte være gået tabt, hvorfor vi aldrig ville få at vide, hvor gamle de var.

Da var det, at jeg kom i tanke om den gamle henvendelse fra Knud Bech!

Jeg tog straks kontakt med Knud, og vi aftalte at mødes og se på kranierne, som han mente stadig fandtes i hans besiddelse.

Knud er en ivrig sommerfugleentusiast, og det krævede, at vi flyttede et par

hundrede sommerfuglekasser inden vi endeligt nåede ind til et lille ydmygt skab bagest i hans arbejdsværelse. Det var - undskyld sammenligningen - næsten som at åbne Tuth Ankh Amons grav i Kongernes Dal i Egypten! Derinde i det lille skab lå de to gamle brune kranier, som jeg kendte fra Ølsted Sogneskole, og som stammede fra vores mosehul 'De Onde Grave'!

De Onde Grave er i dag en idyllisk lille sø

Museumsinspektør Pernille Pantmann blev omgående orienteret om genfundet – og i november 2020 afhentede hun de to genfundne kranier til Museum Nordsjælland.

Vi venter nu spændt på om alderen af kranierne kan fastslås – dét vil i så fald afgøre hvilken af de ovennævnte teorier (svenskere, henrettede eller ofringer i oldtiden), der er mest sandsynlige.

I overkæben af det ene af kranierne fin-

des 5 tænder; intakte tænder kan måske endda muliggøre en DNA-analyse af det biologiske materiale i tænderne.....

Apropos oksekraniet, på det gamle foto, så fandt jeg selv et oksekranium på bunden af søen omkring 1970. Jeg antog det var af nyere dato, da det havde et hul i panden som kunne stamme fra en boltapistol. Imidlertid var det mørkfarvet ligesom menneskekranierne, og Pernille Pantmann fortæller at man også i sten- og bronzealderen aflivede kvæg med et kraftigt slag i panden.

Det var altså rent tilfældigt, at disse menneske- og dyrekranier blev fundet i forbindelse med tørvegravning. Rummer *De onde Grave* flere oldtidslevn? Det finder vi sikkert aldrig ud af. I dag udnyttes tørv ikke længere som ressource, og derfor er der intet incitament for at foretage yderligere udforskning af undergrunden. Men de gamle fund vidner, sammen med de mange gravhøje i området, om en betydelig aktivitet hér tilbage i oldtiden. Gamle kort viser, at der har ligget omkring 15 gravhøje indenfor få hundrede meter fra *De Onde Grave*. I dag er der blot 4 af disse gravhøje tilbage – resten er bortgravede.

Det er en fascinerende tanke, at disse mennesker har færdedes her på vore

jorde for – sandsynligvis – adskillige tusinde år siden!

Og det er vel ikke helt utænkeligt, at nogle af nutidens lokale Ølstedboere langt langt ude er i familie med disse ukendte mennesker, der i en fjern fortid endte deres dage på bunden af *De Onde Grave*.....

Efterskrift.

Forud for etableringen af et jordvarmeanlæg foretog Museum Nordsjælland i september 2022 en forundersøgelse på engarealet umiddelbart nord for *De Onde Grave*. Her gravedes tre søgerender i ca 140 cm dybde. Desværre gav undersøgelsen ikke noget udbytte i form af oldsager. Kun nogle potteskår af nyere dato samt nogle store trærodde, som formodentlig var meget gamle, da træ bevares meget fint i den sure, fugtige mosejord.

En arkæolog fra Museum Nordsjælland undersøger jorden ved *De Onde Grave* i jagten på oldtidsminder 20. September 2022.

Classens Have

Af Jytte Bloch-Kelsen

Denne artikel handler om den nuværende Classens Have og Classens Have fra omkring 1754

Classens Have er en karre, 4-længet husblok mellem Classensgade, Livjærggade, Arendalsgade og Strandboulevarden på Østerbro, nær Østerport Station. Arealet er ca. 1 ha, der blev omlagt 1925-26 af stadsgartner Fab. Hansen, efter arealet var

Mindesmærket for generalmajor Classen i Classens Have

blevet overdraget til kommunens vedligeholdelse af Det Classenske Fideikommiss.

I Classens Have opstilledes i 1942, i anledning af 150 års dagen for Det Classenske Fideikommiss' stiftelse, efter en tegning af arkitekt Gotfred Tvede, et obeliskformet mindesmærke for generalmajor Johan Frederik Classen med

Classens Have som den ser ud i dag fra luften

hans portrætmedaljon udført efter Johannes Wiedewelts original.

Hvor den nuværende Classens Have ligger, lå der omkring århundredeskiftet kolonihaver. Da man i 1920'erne fjernede dem og gravede fundamentet

til KABs kompleks ud, stødte man på skeletter i hobetal! Man troede det var en kirkegård for dræbte britere fra Englandskrigen 1807, men deres tab var meget små, så der er snarere tale om resterne af den Pestkirkegård, der blev lagt her, da København var blevet ramt af den asiatiske byldepest i 1711.

Hvorledes så området ud på Classens tid? Der findes et kort af Østerbro år 1860 efter J.P. Trap (se side 19).

Arealet strækker sig fra Gammel Kalkbrænderivej langs Strandboulevarden, Østerport Station langs søen, Østerbrogade til Trianglen, se kortet herunder.

I sidste halvdel af 1700-tallet lå der på området gården Rosenvænge, landstedet Rosendal og det tilhørende Rosenenge. Dette købte Etatsråd, senere Baron, Reinhard Iselin, hvis enke giftede sig med Generalmajor Classen.

Iselin, der døde i 1781, havde i 1774 købt Vordingborg Slot, og kaldte det Iselingen, dets Ladegård for Rosenfeld, Agnø og Snertinge - ialt 1590 Tdr. Hartkorn.

Han var gift med Anna Elisabeth Fabritius, i hvilket ægteskab, han fik døtrene Marie Margrethe, der blev gift med Kammerherre, Rigsgreve Christian Frederik Ernst Rantzau, samt Anna Chatarine Elisabeth, gift med Kammerherre og Amtmand Gerard Antoine Bose de la Calmette til Liselund på Møn og Marienborg, som blev overtaget i 1781 af sønnen Charles Reinhold de Rose de la Calmette, der foretrak at kalde Marienborg for Calmetteborgen.

Marienborg ligger ved Damsholte, Vestmøn. Marienborg blev nedlagt efter en brand i 1984. Parken er tilgængelig for offentligheden.

Grevinde Rantzau fik efter forældrene, Kattuntrykkeriet med bygninger og have, Rosendal og Rosenvænget, der ifølge den separationskontrakt hun oprettede med sin ægtefælle, skulle tilfalde ham efter hendes død.

Dets jordområde omfattede ialt 24 tønder land. Rosendal blev i 1803

afhændet til Frederik Johan Tutein, en søn af Iselins kompagnon, Peter Tutein, der var indvandret fra Mannteim, og som forblev i hans slægt til 1857. 1)

Christian Frederik Ernst Rantzau (5. juni 1747 - 11. februar 1806) havde som jægermester bl.a. ansvaret for de store skovdistrikter samt for jagten i Dyrehaven. Han købte Eremitageslottet i 1794 og istandsatte det for 4000 Rigsdaler. Kongen havde sikret sig forkøbsret til senere at købe slottet tilbage.

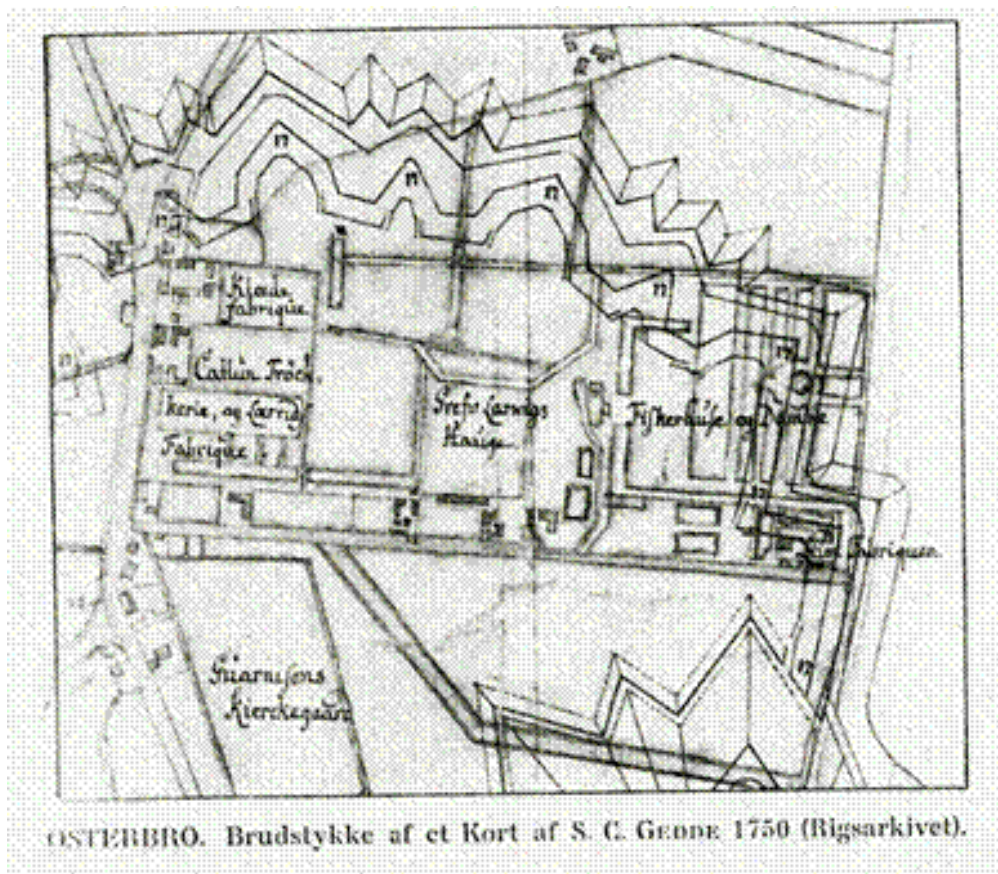
Rantzau måtte derfor igennem en retssag mod kongen, som Rantzau vandt og kongen fik slottet retur i 1797 mod at betale Rantzau 4000 Rigsdaler.

Den bagerste del af Rosenvænget var i 1726 blevet solgt til F.A. Danneskjold-Laurvig.

Efter hans død i 1754 blev grunden solgt til J.F. Classen af Grev Ferd. Anton Danneskjold Laurvigs sønner, greverne Frederik Ludvig og Christian Conrad, for 5060 Rigsdaler og som også erhvervede gården og haven ved Fiskerhuset med derpå opførte bygninger. 2)

Her oprettede Classen en Fajancefabrik. 1765 købte Classen også selve Fiskerhuset af Hans Ahlefeldt.

Classens bror, Peder Hersleb Classen,

med, at danskerne måtte trække sig tilbage, og lystejeendommen Justinenborg blev ødelagt, og haven henlå som vildnis i flere år. Gadenavnene Holsteinsgade og Livjærgade stammer fra denne begivenhed.

Ved siden af Classens Have var der allerede i 1726 blevet anlagt en limfabrik og senere ble også en farvefabrik anlagt. Garver og Fabrikant Johan Wilhelm Schmidt bad Frederik d. IV om et Privilegium for en limfabrik og fik tilladelsen. Johan Schmidts far, Heinrich Schmidt, var på det tidspunkt den

rigeste person i København.

Ved slutningen af Store Nordiske Krig, som Danmark iøvrigt vandt, havde Frederik d. IV ikke flere penge i 'Kassen'. Han spørger derfor garverne, der var de rigeste håndværkere, om de kunne spytte lidt i penge til Kassen, f.eks. 5-10 Mark hver. Heinrich Schmidt, der var formand for garverne, betalte 100 Mark, dog i stilhed.

På den første tegning fra 1860 kan man se Rolighed, et landsted, som blev om-

bygget i ca. 1869. Huset lå ud for nutidens Gammel Kalkbrænderi Vej 16. Det var her H.C. Andersen havde to værelser på 1. sal med en balkon ud mod Svanemøllebugten og Øresund.

I sin dagbog skrev han den 10. september 1866, at han fra sit vindue kunne se Domkirken i Lund over det blikstille sund.

Den 4. august 1875 døde H.C. Andersen på Rolighed. Rolighed blev nedrevet i 1898 og i 1900 blev den nuværende etageejendom opført.

I dag er J.F. Classens navn mest kendt af den ældre generation i Frederiksværk samt af historikere; som den mand, der skabte så stor en rigdom! Som bogen beretter: 'Han fandt vejene til magt, rigdom og udødelighed'.

Broderen Peder Hersleb Classen, der arvede 'arbejdet' med at tage sig af rigdommene, forvaltede pengene perfekt i Fideicommisset gennem vanskelige tider, bl.a. i 1813 da Danmark nedskrev kronen med 1/6.

I levnedbeskrivelserne af brødrene, ses ikke mange tegn på, at de optrådte på de bonede gulve. Selvfølgelig har de da haft bekendtskaber blandt eliten, men var i stand til at navigere gennem de urolige tider i Oplysningstiden i 1770'erne, hvor de har fulgt den borgerlige kultur.

Jeg kunne ønske mig, en vandretur på Østerbro og fornemme Classens tid, og mon der en dag vil være et teater eller filmskaber, der vil behandle Classen og hans arbejde?

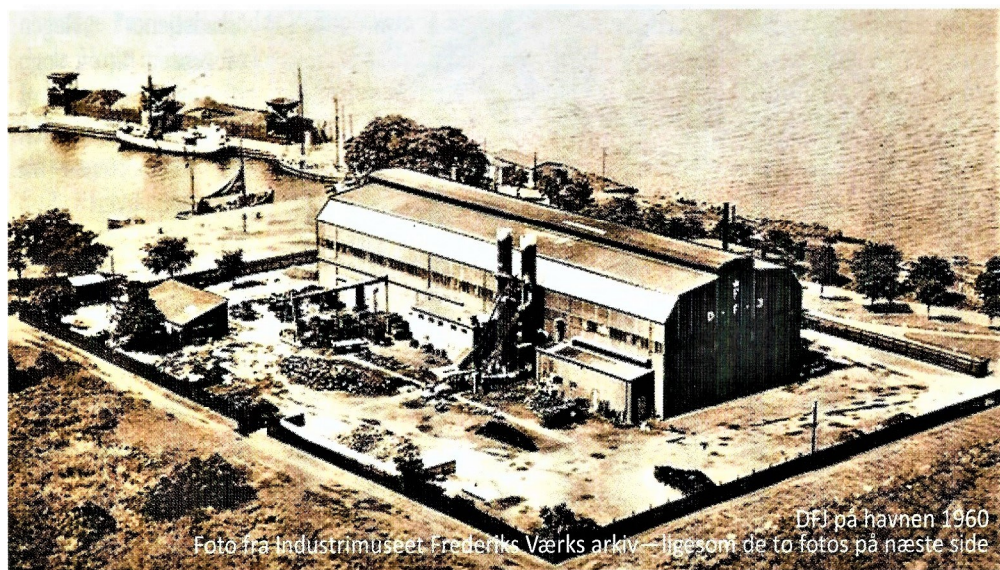
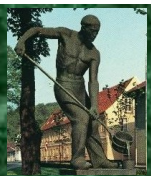
Tak til Fideicommisset for støtte til min opgave: Classens Have.

Litteratur:

- Trap Danmark Bd.4, Classens Have
- 1) Reventlow/Rantzau slægt
 - 2) Skøde- og Panteprotokoller 1754-55
- Historiske Meddelelser 1 rk. 4 bd. 1913 -15
- Digitaliserede kort: Frederikssund Foto Egne fotos, Classens Have
- Skatteregnskaber, Folketælling 1762
- Wikipedia: Københavnsbefæstning og Classensgade
- Wikipedia: Rosenvænget
- Dengang, Østerbro
- Wikipedia: Classens Have
- Kjøbenhavns Diplomatarium Bd.VII
- Ole Warbergs slægt
- Laurits Pedersen: Garverlaugs bog
- Den Nye Salmonsens, J.P.Schultz Forlag 1949
- Admiral Gjeddes kort over København
- Moss by før og nå
- Efterladte Optegnelser af Generalfiskal P. Uldall, Gyldendalske Boghandel 1914
- Trap: Danmark, Præstø

Støberen og Artilleripladsen

Af Henning Petersen

DFJ på havnen 1960
Foto fra Industrimuseet Frederiks Værks arkiv – ligesom de to fotos på næste side

DFJ på havnen 1960. Foto fra Industrimuseet Frederiks Værks Arkiv

Hvem var Svend Jensen?

Svend Jensen var Former og var i 30 år ansat i De Forenede Jernstøberier, DFJ. Desuden var han i en periode ansat på Aktivitetshuset Paraplyen, hvor han faktisk startede Keramikværkstedet op. Han har også skrevet og udgivet en digtsamling; et digt er gengivet i et gammelt nummer af Prøven sammen med billedkunstneren Leif Niensens relief på muren ved pumpehuset.

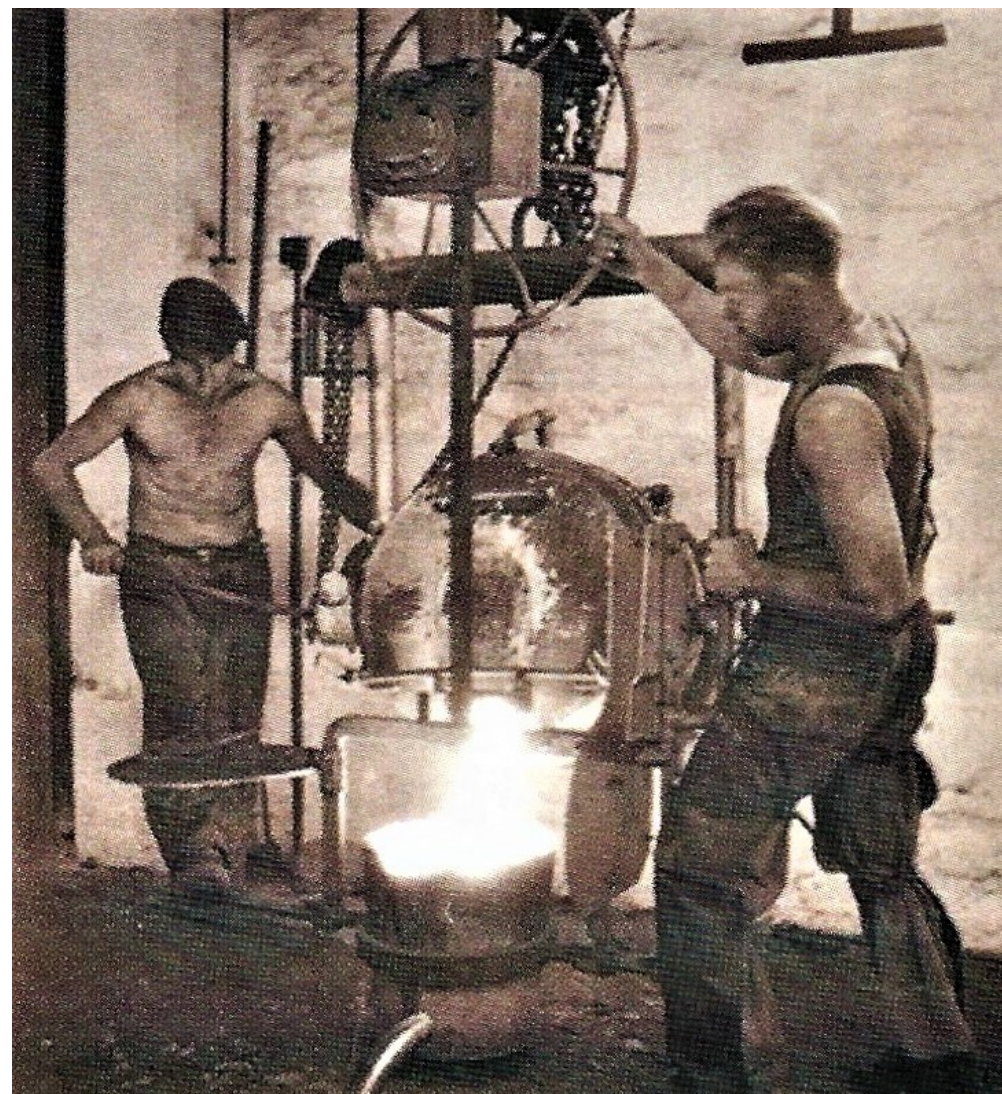
Det var dengang tilbage i 2011 landets største relief og skænket byen af Dan Steel A/S. Det er udført af den lokale kunstner Leif Nielsen og fortæller byens historie. I et ældre nummer af Prøven har Svend Jensen skildret arbejdet på DFJ fra han startede som arbejdsdreng inden han blev soldat for at komme tilbage efter soldatertiden.

I artiklen beskriver han flere af de arbejdsopgaver der var på fabrikken. Særlig under krigen, blev der udført rigtig mange nye ting, da det f.eks. var

umuligt at få reservedele udefra. Så blev der både støbt topstykker til amerikanske og engelske biler. Udover kedelproduktionen til hjemmemarkedet støbte man også motorblokke til Nimbus motorcyklerne og motorblokke til

B&W dieselmotorer mm.

Livet for arbejderne på DFJ, var både hårdt og usundt især i støberiet og ved sandblæsningen af gryder i rensesværkstedet. Det gav sig udslag i brandsår og

DFJ på havnen 1960. Foto fra Industrimuseet Frederiks Værks Arkiv

åndedrætsbesvar, men det var ikke noget man rigtig gjorde noget ved dengang. Sådan var det bare.

Svend Jensen fortæller også om nogle groteske episoder fra hverdagen, set med vores øjne. Jeg gengiver her nogle episoder fra arbejdsforholdene på DFJ. fra den tid. Det kunne dog også have fundet sted på andre virksomheder dengang.

Spiselokalet var ikke særligt tillokkende. Under krigen var vinduerne lukket med kasser med sand, da lokalet også fungerede som beskyttelsesrum. Rengøringen skete med en stiv gårdkost både til gulvet og bordene. Lokummerne var ude i det fri i Emaljegården med lokumssæderne sat på skrå. Man skulle ikke sidde og falde i søvn. Da der senere kom nye wc'er var dørene taget, så man sad til offentlig beskuelse, hvis mester skulle komme og kontrollere. En foranstaltning, som både var nedværdigende og unødvendig, da de fleste arbejdede på akkord, så man kunne ikke tillade sig at sidde lænere end højest nødvendigt.

For formere og maskinformere blev det gods, som var lavet og støbt, kontrolleret af Støbemesteren. Var der fejl, som kunne tilskrives formere, blev det trukket af lønnen.

Det var også dengang man arbejdede 48 timer om ugen 8 timer hver dag og en halv times frokostpause. Om lørdagen var det skik, at man ristede sild ude på *skefyret*, det var en lang rende som lignede en stor grill. Her tørrede man håndstøbeskeerne og når de var tørre, var fyret ledigt. Så sendte man en mand ud og ristede sild, som var udvandet om natten. Men de var stadig meget salte og så slog fire mand sig sammen om en halv flaske snaps.

Der var ikke megen tid til at nyde det, for når fløjten lød, skulle man i gang igen. Men sådanne dage spiste nogen også oppe i støberiet, og der var da heller ikke megen forskel på det og spiselokalet. Alligevel var det en god arbejdsplads Alle var glade og man havde det godt, på trods af alle disse forhold der er helt utænkelige i dagens Danmark.

Jeg kan ikke slippe den tanke, at Støberien "Støbe-Peter" som han kaldes, for mange år siden er blevet placeret på et sted, der ligger ham så fjernt fra det miljø han har levet og arbejdet i, hvor omgivelserne og minder derfra med arbejdskolleger har været hele hans liv. Der hvor han drømmer sig tilbage til.

På et borgermøde har et flertal besluttet

at omdanne det gamle kulturminde Artilleripladsen til en legeplads og Byrådet har sat penge af til nye legeredskaber. Da er det vel på tide at lytte til Støbe-Peter selv og opfylde hans største ønske – at komme tilbage til Gjethuset, til gamle kolleger og dén atmosfære, der var, dengang han var en del af hele denne gloværdige periode for byen Frederiksværk, inden udviklingen vendte og nedturen satte ind.

Det vil være helt oplagt at flytte Støbe-Peter op til Gjethuset og stille ham på kanonens plads. Der vil han meget gerne stå, har han visket mig i øret, og tilbringe sine gamle dage. Det er hér han hører hjemme, og det vil være ganske naturligt at stille Støbe-Peter op

på kanonens plads foran Gjethuset og ligesom lade ham være centrum på pladsen. Det har han drømt om lige siden han i en fjern fortid blev hensat på Artilleripladsen – at vende tilbage, hvor han hører hjemme. Han er symbolet på Gjethuset med den larm, støv og sved, der har hersket i denne bygning. Som han står på Artilleripladsen og hælder støbemassen ud af "kasserollen".

Det næste vil så være at man opstiller nogle af de forskellige kanontyper, der blev støbt i Gjethuset, rundt om Støbe-Peter og på den måde gøre byens historie meget mere synlig end den er i dag. Et par kanoner på lavetter vil lige være sagen. Der findes jo ikke rigtig noget i hele byen der indikerer, hvad byen

engang har været. Hvad Gjethuset og Støbe-Peter har betydet. Det får man nu et synlig bevis på, når Støbe-Peter får sit ønske opfyldt og bliver placeret på sin rette plads sammen med Gjethuset. Når han står der omgivet af flere kanoner og med Gjethuset i baggrunden. Så står han der og byder velkommen til besøgende og vil samtidig være vartegnet for byen og hvad byen er bygget op af.

Det vil være en flot måde for byen at hilse sine besøgende på. Kanonen kan man nu flytte ud og sætte op uden for Palæet/Industrimuseet. Så gør man

samtidig opmærksom på at der inden bag denne dør også er lidt af interesse.

Støberen er udført af billedhuggeren Axel Poulsen, og den er en gave til byen skænket af DFJ ved fabrikkens jubilæum tilbage i 1956. Det må også være i kommunens interesse både at få dette kunstværk frem i dagslyset og samtidig, som ovenfor skitseret, at lade Støberen være med til at sætte fokus på byen som dens vartegn.

Læs også Svend Jensens artikel om DFJ i Proven nr. 38 (2013)

Tur med Historisk Forening til Søborg Kirke og Slot

Af Jørgen Tved

Onsdag d. 24 august havde Historisk Forening arrangeret en Bustur til Søborg Slotsruin og til Søborg Kirke. Det er en stor fornøjelse, at køre med en stor bus i det Nord-Sjællandske, på små veje, og når man kan se det hele lidt fra oven. Selv om man ikke kører særlig stærkt, når man selv køre den samme tur, så ser man meget mere, når transporten er med bus. Og vi kan måske også føle os lidt privilegerede, for det er nu et smukt landskab, vi har valgt at bo i - og med en god historie. Vi begyndte vort besøg ved Søborg Kirke, og dét som straks fangede

opmærksomheden var Kirkens Størrelse!: Den ligner mange andre landsbykirker, men størrelsen! Jeg vil tro, at f.eks. Kregme Kirke, med god plads omkring sig, nemt kunne stå, inden i Kirken i Søborg Foreningen havde sørget for, at museumsinspektør Kjartan Langsted, stod klar til at modtage os. Han er ikke kun lokal i Søborg, men som det fremgik, også rigtig meget lokal kendt. Vi fik store glimt af Kirkens historie og baggrund for flere af de kunstgenstande, som er i kirkerummet. Han kunne også fortælle om og vise os, hvor der meget tidligere, lå det

teglbrænderi, som i sin tid havde brændt de kendte røde teglsten til både Slot og Kirke. Han kunne ligeledes fortælle, at man den gang ikke havde noget standardmål på disse sten, hvilket kom til udtryk ved at stenene i Søborg er lidt mindre, end stenene fra f.eks. Dronningholm. Jeg skal ikke gøre mig klog på Kirkehistorie; eg komme der ikke så tit. Og helst, når der ikke er kirkelige handlinger. Men en gammel Landsbykirke er altid interessant.

Som jeg husker det, vi fik at vide, at Kirken er bygget omkring 1137. Men også, at de tog nogle år, ca. 25-30, før byggeriet var færdigt. Ikke ret langt fra Kirken, ligger pladsen for det tidligere Teglværk, og kort derfra ligger Slotsruinen. Slottet var i sin tid anlagt ude i en sø. Og efter ruinens størrelse, har det

været et meget stort slot, borg eller fæstning. Vi kan i dag undre os over, at datidens konger og statsmagt havde behov, for den slags Borge eller fæstninger. Vi har i dag Kronborg, og heldigvis ikke kun som ruin. Men i det Nordsjællandske, har vi jo foruden Søborg slotsruin, også ruinerne Dronningholm, Asserbo og Gurre. Søen som Søborg Slot er bygget i og opkaldt efter, kan vi stadig fornemme, selv om den allerede i slutningen af 1790 blev selvst tørtlagt og den har været drænet siden 1870'erne. Men nu er pumperne standset og vandet er ved at vende tilbage. Et godt arrangement, kan naturligvis ikke slutte uden kaffe. Den var medbragt, sammen med hjemmebagt kage, som vi indtog på pladsen ved den store kirke.

En rundtur i Frederiksværk

Af Henning Petersen

Den tredje august stod "Frederiksværkegnens Historiske Forening" for en guidet tur til en af byens turistattraktioner, Krudtværket. Det var et velbesøgt tiltag med gode guider. Jeg havde "inviteret" nogle venner med på denne kulturelle oplevelse og de var alle meget glade for rundvisningen. Deres forhåndsviden om krudtværket og byen var minimal. Det fik vi lavet om på! Vi lavede nemlig en lille privat rundvisning til nogle af byens seværdigheder på vej tilbage til vores bil, der var parkeret ved Gjethuset.

Vi fik set det store arbejde der har været ved den "Spanske trappe" og Nordtorvet, nu "Krudttorvet", med at omlægge kanalen til Krudtværket på den anden side af vejen. Vi gjorde holdt på Valsetorvet, hvor kanalens profil på glimrende vis kan betragtes i den reliefagtige model, der er udført. Få skridt mere og vi rundede hjørnet hvor frk. Jensens cafe lå. Smøgen hen over broen og vi er pludselig på den anden side af kanalen, som vi fulgte på vej til

Krudtværket tidligere på dagen. Nu gjorde vi holdt her og iagttog gondolen, der lå i kanalen fyldt med vand. Jeg fortalte dem om festlighederne ved 300 års jubilæet, hvor gondolen var midtpunkt for festlighederne, som vi holdt sammen med byens teatergruppe "Støbeskeen"

Turen fortsatte hen til Turbinehuset, hvor vi krydsede over pladsen med piletræer ved bredden af Mølledammen. Her er der en fin udsigt op til torvet og Gjethuset efter at "Ågrillen" er blevet revet ned. Hvad der er planlagt her under "Stålsat by" projektet ved vist ingen. Ved kirken gjorde vi holdt i det lille anlæg ved siden af, hvor busten af Classen står på en kanon. Her står flere kanoner, der er lavet hér i byen. Bagved ligger den flotte gamle bygning "Arsenalet", engang Bymuseum, i dag Industrimuseets undervisningslokale for historisk interesserede skoleelever. Bygningen blev opført omkring år 1800 og fungerede fra start som materielgård og depot for det daværende Artilleri- og raketkorps, mener jeg.

Turen fortsatte op mod Gjethuset, men først passerede vi billedhuggeren Axel Poulsens imponerende broncestatue af Støbereren. Vi standse-
de op og lyttede til han sagte hvisken om minder og gamle kollegaer fra hans tid i ”Gjethusets støbehaller”, hvor han ønsker sig tilbage til. Inden bygningen af det nye Gjethus, var han placeret højere oppe på det gamle fabriksareal og torv.

”Støbe-Peter”, som han normalt omtales, var en gave fra ”De Forenede Jernstøberier” til byen ved deres 50 års jubilæum i 1956 og 200 året for J. F. Classens overtagelse af værket.

Vi fortsatte i rask tempo forbi Kunstneren Preben Bøyes tonstunge granitskulptur ”Coronaen” på pladsen foran den gamle Inspektørbolig

Gjethuset

”Palæet” og vi var nu fremme ved vores bil ved Gjethuset.

I dag er Gjethuset et meget aktivt kulturcenter her i Nordsjælland. Det blev første gang åbnet for besøgende i 1989. Endelig indvielse fandt først sted den 12 juni 1996. Kronprins Frederik klippede den gyldne snor over. En af initiativtagerne til Gjethusets genopståen var den tidligere borgmester i Frederiksværk Frode Berndtz. Han fik sat gang i at omdanne en ruin af et gammelt fabriksareal til et nyt blomstrende område i bymidten, med Gjethuset som centrum. Jeg kan godt følge ”Støbe Peter” i hans højeste ønske: At vende tilbage til Gjethuset. Det er her han hører hjemme. Det er her han har alle minderne fra.

Kommende arrangementer 2023

18. januar kl. 19

Arbejdere og boliger i Frederiksværk 1760-1960

Museumsleder Frank Allan Rasmussen

J.F. Classen var opmærksom på, at hans arbejdere skulle have tålelige forhold. Det var simpelthen en forudsætning for, at han kunne drive sin store industrielle virksomhed. Noget af det første, han byggede på Frederiks Wærk, var derfor en række arbejderboliger. Byggeriet fortsatte under Anker Heegaard, DFJ og sidst, men ikke mindst Det Danske Stålvalseværk.

Foredraget om arbejderboligerne vil blive garneret med en række af de mange fotos og tegninger, som Industrimuseet har af disse byggerier.

Kom og se med - måske bor du selv i en af de mange boliger.

Kommende arrangementer 2023

15. februar kl. 19

De utugtige piger

Museumsinspektør Susan Johnsen

I årtusinder efter årtusinder blev frugtbarheden regnet for livets mirakel, og det var ikke noget, man turde regne for givet eller ringeagte.

I 1500-tallet begyndte ugifte gravide kvinder ved den reformerte kirkes mellemkomst dog pludselig at blive stemplet som utugtige, og de blev i stort antal straffet på byens kag.

Hvad var der på spil i 1500-tallet, som fik den kristne kirke til at gå forrest i kampen mod frugtsommelige kvinder udenfor ægteskab?

Hvorfor gik man så hårdt til værks, at man endnu langt ind i 1900-tallet talte nedsættende om ”uægte børn”?

Museer og arkiver

Industrimuseet Frederiks Værk Torvet 1, 3300 Frederiksværk
Tlf. 4772 0605 www.indmus.dk Åbent tirsdag-fredag kl. 10-14

Krudtværket Krudtværksalléen 1, Frederiksværk
Åbent 1. juni - 31. august samt uge 42. Entre: 75 kr. Gratis for børn u. 18 år.

Knud Rasmussens Hus Knud Rasmussensvej 9, 3390 Hundested
Åbent t.o.m. uge 42 fra 11-16. Onsdag kl. 11-20. Mandag lukket.
Entre: 75 kr. Gratis for børn u. 18 år.

Hundested Lokalhistoriske Arkiv Biblioteket, Nørregade 61, 3390 Hundested.
Tlf 4798 1010 Åben mandag & onsdag kl.10-13, Tirsdag kl. 16-18

Sponsorer

Adrians Turistfart Tlf. 4772 1197

Bog & Ide Tlf. 4752 4001

Det Classenske Fideicommis Tlf. 5444 7029

Glarimesteren i Frederiksværk Tlf. 4772 4248

Halsnæs Kiropraktorerne Tlf. 4772 4540

Kim Dencker Johansen Holding ApS Tlf. 4772 2583

Tømremester Egon Bech A/S Tlf. 4772 2060

Winther A/S - Snedker og Tømremestre Tlf. 4772 0202 - 2021 0202